

Lèxic i fraseologia en un procés criminal del segle XVI sobre adulteri

Joaquim Martí Mestre
Universitat de València

1. Introducció

Els processos criminals proporcionen a l'investigador una notable riquesa lèxica i fraseològica. Aquesta riquesa i varietat es fonamenta en el caràcter de textos que narren successos reals, que reflecteixen les maneres de fer i de comportar-se i la visió del món en un determinat període històric, protagonitzats per persones de procedència social diversa, i centrats en assumptes molt variats. Els processos judicials es troben entre els textos que amb més propietat permeten aproximar-se a la llengua parlada i col·loquial del passat, però, a més, donat el seu caràcter jurídic, són també una font d'interès per a l'estudi del llenguatge juridicoadministratiu antic.¹ De fet, hi conviuen diferents tipus textuals, amb graus de formalitat diversos, des de les declaracions dels testimonis en estil directe fins als formulismes jurídics.

En aquesta ocasió ens basem en un procés inèdit sobre adulteri i robatori que es va desenrotllar a la Reial Audiència de València, davant el lletrat Guillem Ramon Guerau, entre el 23 d'agost de 1574 i setembre de 1575. Es tracta d'un procés llarg i complex, que, per això mateix, ofereix un material considerable per a l'estudi lèxic i fraseològic.²

Antoni Pérez (anomenat també *Anton Peres* i *Peris*), taverner de València, denuncia la seua esposa, Caterina (anomenada també *Catalina*) Calabresa, d'adulteri, comés amb Nicolau Serra, velluter, casat amb Maria Barona (anomenada també *Baraona*). A més, acusa Nicolau Serra d'haver-li pres la seua esposa i d'haver-li robat "molts dinés e roba," per valor "de tres mília sous" (2). Estén l'acusació a Jacobo Romano i a la seua esposa, Joana Fullana, tia de Caterina, per "encubridors i auxiliadors" (7).

En aquest treball estudiarem alguns mots i fraseologismes procedents d'aquest procés no registrats en els diccionaris històrics, o que contenen significats no registrats, o dels quals es pot avançar considerablement la data de la primera documentació coneguda. Així mateix, podem confirmar algun ús verbal no prou aclarit en els diccionaris històrics. Per últim, ens referim a la presència de castellanismes.

2. Mots i fraseologismes no registrats en els diccionaris històrics

A boca del vespre: "Y està en veritat que ans del dit dia de divendres, quant ell, testimoni, hoý lo contengut en dit capítol, una nit, *a boca del vespre*, entrant ell, testimoni, en casa del dit Anton Pérez, encontrà a la porta, que exia de casa, a la dita Catalina Calabresa" (54).

En el DCVB es registren les locucions, formades sobre *boca*, *a boca de nit* (Catalunya), *a boca de fosc*, *a boca-fosc* (Catalunya), o *a boca de sól·lera* (Mallorca) 'a entrada de fosc, quan el sol s'acaba de pondre i s'estén la fosca de la nit', la primera sense documentar, i les altres des del segle XIX. Així mateix, registra *boqueta de nit* i *boqueta-nit* 'entrada de fosc', que documenta en Pascual Tirado ("una boqueta-nit"), i formant la locució *a boqueta-nit* 'a entrada de fosc, quan comença a ésser vespre', que recull en valencià i tortosí i documenta en el castellanenc Sánchez Gozalbo (1931).

Coromines (DECat, II, 18) informa que "fou en altre temps bastant estesa la frase *a boca de nit* 'a entrada de fosc'; s'usava fa més de tres-cents anys fins a l'Empordà", i la documenta l'any 1610 en el figuerenc Casamijana. Afegeix que actualment "sembla

¹ Sobre l'interès lingüístic dels processos criminals, hom pot consultar Miralles, Montoya, Rabella i Farreny.

² ARV. Reial Audiència. Processos criminals. II part. Caixa 30, exp. 286.

haver quedat confinat a les terres valencianes, on predomina francament la forma diminutiva *a boqueta-nit*,” sovint deformatada per etimologia popular en *a poqueta nit*.

Documentem en textos valencians dels segles XVII i XVIII *a boca (de) nit*: “Dilluns, a 2 de juny 1614, *a boca de nit*, pegaren de punyalades a la muller de micer Joan Baptiste Ferrer, anant per València” (CICA: Porcar, “Dietari”, f. 199v, l. 2), “Y *a boca nit* se n’anaren a Barcelona y de allí havien de portar diners a Sardenya” (id., f. 306v, l. 17). En textos valencians es llegeixen també les expressions *una bocanit* (Planells, 1760: 178), *al fer-se bocanit* (*El Mole*, 1863, p. 39) i *allà a la boqueta nit* (*Tabal y donsayna*, 1878, p. 227), i es documenta *a poqueta nit* des de mitjan segle XIX (vg. CIVAL).

En un procés lleidatà de 1544 es documenten les expressions *a boca de vespre* i *boca de vespre*, que cal relacionar amb la que trobem en el nostre procés, totes tres no registrades en els diccionaris històrics.³ “y, *a boca de vespre*, tornaren dit bestiar a la pleta nomenada dels Conillars” (CICA: Lleida IIe, f. 26v, l. 13), “E interrogat dix que, en avent menjat, se n’anaren, e a la tarda, així *boca de vespre*, los dits quatre hòmens tornaren allí a la pleta e soparen allí” (1544) (id., f. 27r, l. 33). Com les locucions formades amb *nit* o amb *fosc*, les formades amb *vespre* indiquen el moment del dia en què comença a fosquejar.

En castellà *boca de noche* es documenta ja al segle XIII en el *Poema de Santa Oria* de Gonzalo de Berceo: “Fue viniendo a Oria la hora postremera, / fuesse más aquejando, *boca de noche* era,” *a boca de noche* des de finals del segle XV (1492-93), *en la boca de noche* (1583), *a la boca de noche* (1599), i encara que menys freqüentment, també s’hi troba *a boca de tarde* (1597, 1612-1625) i *(a) boca de invierno* (1491-1516, 1591, 1605, 1654-1658) (CORDE). En occità es coneix *a boca de nuèit* ‘à l’entrée de la nuit’ (DOF), i en aranès *a búka de nèt* (DECat, II, 18). En italià, *bocca di notte* ‘sul far della notte’ (segle XVI) (GDLI).

Dates ne preses: “que cessa ésser ver, y per ço expressament se nega, com la veritat sia en contrari, que la dita Joana Fullana conega al dit Nicolau Serra ne que tinga ne haja tengut ab aquell *dates ne preses* ne alguna manera de tracte” (37).

En el clam que Antoni Pérez presenta contra la seua esposa, Caterina Calabresa també inculpa Joana Fullana i Jacobo Romano, en la casa dels quals s’haurien refugiat Caterina i el seu amant, i hi haurien ocultat els objectes i els diners robats. Per això, en la seua defensa, Joana Fullana nega que conega Nicolau Serra ni haja tingut cap tracte amb ell (“*dates ne preses*”).

Es tracta d’una expressió no registrada en els diccionaris històrics. En la *Història moral de Catalunya* de Pere Gil i Estalella (1551-1622) es documenta *dates i preses* amb el sentit de ‘debat, discussió, estira-i-arronsa’: “des de Mallorca sempre lo príncep sollicitava y escrivia a uns y a altres prínceps, las quals cosas desgustaren molt al rey don Joan, son pare. Però després de moltes *datas y presas* [entre el príncep Carles i el rei Joan II], se féu concòrdia ab certas condicions y capitulacions” (Galdeano, 305).

També es documenta la variant *dades i preses*,⁴ amb un sentit similar. Aquesta fórmula es repeteix diverses vegades en el dietari de Pere Joan Porcar, ex. “Estos dies ringueren los fills de Francisco March ab don Pedro d’Íxer, señor de la baronia de l’Alcúdia de Carlet y gendre del bisconte de Gelva. Y agué grans *dades y preses*, perquè dien que havien dit que los Marchs eren tan bons com los d’Íxer” (CIVAL. p. 357).

³ El DIEC recull només *a boqueta (de) nit* ‘a l’entrada de fosc’ i el DNV *a boca de nit* i *a boqueta (de) nit* ‘en començar a fer-se de nit’. El DDLC inclou també la locució *a boqueta de* ‘a entrada de’, usada per indicar un període, com en “*a boqueta de juny*” (Maria Mercè Marçal 1977).

⁴ Coromines (DECat, III, 25) informa que “*data* i *dada* s’usaren indiferentment a l’Edat Mitjana [...] tant en el sentit de ‘indicació del temps en què es lliura un escrit’ com en el de ‘quantitat pagada’.”

També es troba en fonts del Principat: “lo poble [de Cardona] se avalota contra del cònsol en cap [perquè els còsols de la població havien donat al bisbe d’Urgell unes relíquies dels sants Celdoni i Hermenter] [...] Despres de moltes *dades y preses* lo bisbe torna les relíquies” (1594) (Gelabertó, 694), “E lo Consell de Cent, tras muchas *dades y preses*, aderí a la delliberació del Trentenari, restrenyent empero, los tirs de la artilleria a dos vegades per dia” (1601) (Casas Homs, 72).

En el fragment del nostre procés no es destaca tant la noció de polèmica o debat com la de tracte, negoci o relació (amb algú). Una idea de participació o implicació sembla desprendre’s també d’aquest fragment procedent del text teatral del segle XVII *La gala està en son punt*, on Candela comunica a Paella el seu enamorament del príncep don Caliu, i ho fa valent-se d’aquesta expressió: “Allí·m feia unes ullades, / poc de mon amor admeses, / mes fen-les tantes vegades, / que ja *tinc dades y preses* / en amoroses bugades” (Morell, 148).⁵

L’expressió *datas y presas* es documenta també als segles XV, XVI i XVII en terres aragoneses.

En un procés de Saragossa de 1500 apareix expressament referida als llibres de comptabilitat, *los libros de datas y presas*: “dixo que si miravan los *libros de datas y presas* o contos dentre ellos [que los tenía el dicho Xama], se fallaría el dicho Xama serle deudor a él y no él a él, y que mas no y sabe” (Navarro, Abella, 499).

En un altre document aragonés de 1604, de la vall d’Echo, es troba també *datas y presas*, en sentit propi (‘dates i rebudes’), referit als comptes: “se haya de hazer y haga extracción de cada inseculación de los quatro barrios [...] de seys personas [...] para el cargo y officio de contadores [...], las quales dichas seys personas hayan de recibir y tomar qüenta a los clavaríos de la dicha Villa y Valle y a qualesquiere otras personas de todas las qüentas, *datas y presas*, así de recepta como de pago y gasto de la dicha Villa y Valle, y esto con la fidelidad y rectitud que se debe” (Gómez de Valenzuela, 392).

En documentació aragonesa de finals del segle XV es troba en relació amb operacions comercials. Fra Diego Martínez de Gartuça, *comendador* de l’església de San Adrián de Sangüesa, considerant que entre ell i Jucé Saltay, àlies Pastor, jueu, corredor, habitant de Saragossa, “en días passados ha hovido algunas *datas et presas* de bienes et mercaderías, ditas, ventas et otras cosas, de las quales de present somo venidos entre vos et mi abuelo, leal et verdadero conto... os absuelvo,” i al dia següent, enllaçant amb això, afegeix: “somo venidos a conto bueno et verdadero de todas e qualesquiere *datas e presas* entre vos et mi havidos e fechos e que vos por mi havedes fecho” (1491) (Motis, 114).

El jueu Calema Arruet va viure al segle XV a la localitat aragonesa d’Arándiga, en unes cases que, segons Marín Padilla (291), pogueren ser les mateixes que va vendre al veí de la vila Pedro Marqués, “quien reconoció deberle en comanda cuatrocientos sueldos,” i després que hi hagués “muchas *datas y presas*” entre tots dos, Calema manifestà que havien arribat “a buen y verdadero conto” (1492).

El mestre de cases morisc Gaspar Pex va participar en nombroses obres a Saragossa, i entre aquestes va intervenir en diverses obres per a María Alberite: “considerado que entre vos, la magnífica María de Alberit [...] y mi, dicho Gaspar del Pex, de muchos años a esta parte a hubido y hay muchos actos de capitulaciones, obligaciones y otros [...] y muchas y diversas *datas y presas* [...] e por quanto de vos e sido y soy enteramente pagado y satisfecho de todas qualesquiere cantidades y sumas...” (1565) (Gómez Urdáñez, 239).

⁵ El terme *bugada* forma part de diverses locucions col·loquials, en algunes indica participació o implicació en un assumpte o situació, com en *tindre (algú) son drap* (o *drapet*) *en la bugada* (vg. DF). Per tant, hom pot entendre figuradament “amoroses bugades” com afers amorosos.

Si en els documents aragonesos anteriors està present algun tipus de relació comercial i econòmica entre els implicats, això ja no ocorre en el següent, els sermons del dominicà Jerónimo Batista de Lanuza, que fou bisbe de Barbastro, on l'expressió *datas y presas* apareix usada clarament en sentit figurat, amb el sentit de 'discussió' o 'raonament': "Quando cometió el gran pecado de adulterio con Bersabé, y de homicidio con Urías, después que con tantas *datas y presas*, y diligencias del profeta Natán, conoció su culpa y entendió el gran peso y carga della, hizo su confesión," "Yendo ya a pelear con ellos por los desiertos de Moab, faltóles el sustento del agua, de suerte que se tuvieron todos por perdidos [...]. Después de algunas *datas y presas*, acudieron suplicando al profeta Eliseo, que les proveyese de lo que tanto importava para sustentar su vida" (Lanuza, 1038, 1094).

Amb la variant *dadas et presas*, el podem trobar ja en documents navarresos dels segles XIV i XV. Primerament apareix en unes ordenances municipals de la localitat de Puente la Reina, de finals del segle XIV: "Otrossi por razon que los bolseros passados han fecho algunas faltas ad aquellos con qui han ovido *dadas et presas* por causa del officio de la bolsa, mostrando por sus comptos averlos contentados et de lo que les devían pagados, non seyendo de verdat assí" (Segura, 176). I en la confirmació de les facultats de la *Cámara de Comptos* navarresa realitzada pels reis Joan II i Blanca de Navarra, en 1437: "Et por que los debates et pleitos que ha unos con otros o otros con ellos o ellos contra otros o entre si mesmos, assí en demandando como en deffendiendo, o esperan auer en adelant, sea sobre las dictas ferrerías, mineras, sus pertenencias o en quoaquiere manera o por quoaquiere titulo o razón et sobre *dadas et presas* de dineros, vituallas, prouisiones et quoaquiere otras cosas" (Mugueta, 26).

Fora d'Aragó i Navarra, no hi ha gaires notícies d'aquesta expressió en espanyol.⁶ La veiem en Juan Páez de Castro, nascut a Quer (Guadalajara), nomenat cronista reial el 1555, on es troba també en sentit figurat ('relació, contacte'). Aquest historiador deia que, per construir la història d'Espanya, "es menester comprar todas las historias antiguas y modernas, de buenos y malos autores, porque no ay reyno ni parte del mundo que no haya tenido *datas y presas* con las cosas de España, principalmente en tiempo de V.M." (Fernández Albadalejo, 64). En aquest cas, potser cal tenir en compte la presència d'aragonesismes en el castellà de les zones limítrofes amb Aragó, com ocorre amb Guadalajara.

També es troba en el valencià Joan de Timoneda, que la degué traure del català de València: "Un hidalgo, como tuviese sus traviesas y *datas y presas* con una cortesana, y llevase gran alboroto de anillos en las manos, estando ella un día burlándose con él, queriéndole sacar un anillo de los dedos, dijo: «-¡Paso!, señora: no tanta afición en anillos, porque basta que me quitó un otro el otro día»" (CORDE: *Buen aviso y portacuentos*, 1564).

L'origen d'aquesta expressió, tant en català com en aragonés, segurament es troba en el llenguatge de la comptabilitat. En català antic *data* podia tenir el sentit de 'partida o partides d'un compte que indiquen les quantitats sortides, per oposició a les rebudes' (DCVB, DECat, III, 25, VLCM), i el verb *prendre*, entre altres, té el sentit de 'rebre, acceptar, admetre', que pot aplicar-se als diners rebuts, ex. "Lo qual diner cullen et *prenen* ho cullir facen los majorals" (1298) (DCVB), "com l'aja jurat e n'aja *preses* e haüdes pus de C millia libras per fer observar lo dit privilegi" (CIVAL: *Diplomatari de la Unió del Regne de València, 1347-1349*).

Ara bé, a Aragó i Navarra l'expressió *datas y presas* o *dadas et presas* es documenta des dels segles XIV i XV, mentre que en català no trobem *dates i preses*

⁶ En el DCECH (IV, 639) s'informa que el verb *prender* (ll. vg. PRENDERE) al segle XIV ja "estaba en fuerte retroceso en Castilla." En canvi, en aragonés *prender*, *prener* 'tomar, coger' ha arribat fins l'actualitat (Nagore, 1514, Blas, Romanos, 430).

(*dades e preses*) fins al segle XVI, i sovint en sentit figurat. A més, en aragonés la trobem amb freqüència referida a la comptabilitat, i a les operacions comercials, mentre que en català, en relació amb els diners pagats i rebuts, es troba habitualment l'expressió *dates i rebudes* o *rebudes i dates*.⁷ “acorda que ans e primerament sie vist lo compte del honrat en Pere Reus de *dates e rebudes* sumàriament per aquell fetes per raho de llur clavaria” (1406, CIVAL: *Història de la cultura valenciana II*), “E aquells tots tenen poder de absolve e diffinir al dit prior de totes les *rebudes hi dates* per ell fetes en lo bienni de son regiment” (1483) (CICA: *Speculum*, p. 365, l. 33), “tinga lo rational lo llibre comú, en lo qual estan continuades les *rebudes y dates* de dit trienni” (1585) (CICA: “Corts”, p. 777, l. 17), i dona nom als diversos llibres de comptabilitat o de *dates e rebudes* conservats en els nostres arxius, per ex. el *Llibre de dates e rebudes de l'Ospital d'en Pere Dezvilar* (1526), el *Llibre de dates e rebudes* de l'ofici de velluters de València (segles XV, XVI i XVII), entre altres.⁸

En canvi, en espanyol, com hem vist, l'expressió *datas y presas* sembla ser poc freqüent i, a més, es troba en fonts relacionades amb el català o l'aragonés. En canvi, hi és més coneguda la locució *dares y tomares*, que pot tenir, en sentit figurat, una significació similar. La va recollir Gonzalo Correas: *dares y tomares* “por: tratos y negocios, barajas y pesadumbres” (Combet, 2000: 899), i altres lexicògrafs castellans, des de l'any 1599 (NTLE, NTLLE),⁹ i es documenta des del segle XV. En els documents més antics es refereix a tractes pecuniaris i operacions comercials: “A veynte e siete dias de octubre de ochenta e nueve tornó Martín Lopes el privilejo de los *dares e tomares* que se fesieron en esta villa que sean conplidos a esta villa” (1438) (CORDE: *Inventario de documentos* [Colección documental del Archivo Municipal de Mondragón]), “do por quito e libre al dicho conçejo e vesinos della e de sus bienes muebles e rayses avidos e por aver, de los dichos quinse mill maravedís e de los dichos dies quintales de raya, prinçipales e de la pena o penas sy en alguna yncurrió e de los otros *dares e tomares* que fasta oy día de la fecha desta carta he avido con el dicho conçejo asý por carta de obligaçión commo en otra qualquier manera” (1477) (CORDE: *Carta de pago*), “E con tanto le damos por quito al dicho Martin Ochoa de todos los *dares e tomares* que ha auido a cabsa destas casas e heredades” (1496) (CORDE: *Sentencia de propiedad*). Al segle XVI es documenta ja en sentit figurat: “y despues de muchos *dares y tomares* se vinieron a concertar y poner tasadores por la una parte y por la otra” (1575-1580) (CORDE: *Relaciones histórico-geográficas-estadísticas de los pueblos de España. Reino de Toledo*).

De repòs ‘reposadament’: “lo qual ha vist ell, testimoni, que s’asentava dins casa en hun banch al costat de la muller del dit Anthon Peres, parlant ab aquella *de molt repòs*, com si fos parent e familiar de casa” (62), “lo qual diu ha vist que s seya en un banch al costat de la muller del dit Anton Pérez, parlant ab aquella *molt de repòs*” (149).

Es tracta d’una locució adverbial, que pot portar un especificador quantitatiu (*molt*). Aquest quantificador pot aparéixer davant de la locució, o pot intercarlar-s’hi. En els dos casos es construeix amb el verb *parlar* (*parlar de repòs*). La locució adverbial *de*

⁷ Podria fer pensar tot això en un origen aragonés de l’expressió catalana *dates i preses*, o més aviat en un fenomen d’afinitat fraseològica entre ambdues varietats lingüístiques? No ho podem afirmar, abans caldria poder comptar amb més dades documentals, sobretot del català medieval, però és clar que hi ha un vincle estret entre les formes de les dues llengües. Sobre les relacions lingüístiques, i més particularment lèxiques, entre l’aragonés i el català, vg. Colón (85-94), Frago i Veny (1991, 97-114).

⁸ En l’inventari dels béns mobles del cavaller valencià Joan Jolià (9 de setembre de 1478) es troba “hun libre ab cubertes de pergami intitulat de *dates e rebudes*” (Arxiu de Protocols del Reial Col·legi Seminari de Corpus Christi de València, ms. 11246, f. 115r), i en el del notari Pere Montull, un “libre de *rebudes e dates*” (id., ms. 20702, any 1434, f. 84r).

⁹ En el DRAE (2019) figura *dares y tomares* ‘cantidades dadas y recibidas’ i ‘contestaciones, debates, altercados y réplicas entre dos o más personas.’

repòs no figura en els diccionaris històrics ni normatius, però se'n poden trobar altres mostres en la llengua antiga, com aquestes dels segles XVI i XVIII, amb els verbs *escriure* i *veure (una cosa)*: “Encara no puch scriure *de repòs* perquè, entre vesites y començar ja a negociar, y lo que·m tinch a regalar per lo gran mal que hé tengut, no tinch temps d’escriure sinó de rebato” (carta d’Hipòlita Roís de Liori, 1536) (CICA: Liori i Requesens, *Epistolaris*, c. 195, l. 8), on *escriure de repòs* s’oposa a *escriure de rebato*; “Pasàrem al quarto y en ell os sentàreu / y molt *de repòs* les empreses véreu / de cascun escut y admirat restàreu / de la varietat que en elles miràveu / en lo colorit” (CIVAL: *Trobes de mosén Jaume Febrer*), ací també amb el quantificador *molt*.

fardellar ‘embolicar formant fardell’: “portà tres o quatre fardells de roba, que ella, testimoni, no véu quina roba era, mes de roba de vestir de la dita Catalina Calabresa y del dit Anton Pérez, y molta altra roba que estava *fardellada*” (58)

El verb *fardellar* no es registra en els diccionaris històrics ni normatius. Derivat de *fardell*. En el DCVB es troba el concurrent preposicional *enfardellar* ‘embolicar formant fardell’, que s’hi documenta l’any 1588. El DECat (III, 886) no registra *fardellar* ni *enfardellar*, només *enfarcellar* (documentat en Onofre Pou), derivat de *farcell*, concurrent de *fardell*. En el DECat (III, 885-886) es documenta *farcell* des del segle XIII i *fardell* des del XV. Coromines (DECat) afegeix que *fardell* apareix “només en fonts valencianes, des de la segona meitat del segle XV.”¹⁰ És, com veiem, la forma que es troba en el nostre procés, i que segurament era habitual en el valencià de l’època.

Avui s’ha estés molt el castellanisme *fardo*, que el DCVB registra per primera vegada en Lacavalleria (1696). Apareix també en el *Calaix de sastre* del Baró de Maldà: “Ahir nit succeí un robo d’unes setcentes lliures i quatre peces o *fardos* de panyo en casa Canet” (*Calaix*, VII, 17), i en altres textos dels segles XVIII i XIX (vg. CIVAL), però que al segle XVI encara devia ser desconegut.

3. Sentits diferents als registrats en els diccionaris històrics i etimològics

Acarar (una persona) (amb una altra): “Y ell, testimoni, lo sendemà de matí prengué al dit Anton Pèriz y anà ab aquell a casa de don Hieroni Mercader, y *acararen* lo dit Pérez ab la dita Catalina, sa muller, y lo dit don Hieroni Mercader y ell, testimoni, tractaren ab aquells de ben avenir-los y qu’estiguessen reposats y pacífichs” (82).

En el text fa referència al fet de reunir una parella de cònjuges (Antoni Peris i Caterina Calabresa) que s’havien desavingut, amb l’objecte de reconciliar-los.

En el DCVB *acarar* ‘posar amb la cara girada a la d’un altre’, especialment, com a pronominal, ‘posar-se davant algú, cara per cara’, que documenta en Ruyra, i, també pronominal, ‘ajuntar-se dues o més persones per tractar d’alguna qüestió’ (DLC), i, en el llenguatge jurídic, ‘confrontar un declarant amb un altre, quan hi ha contradicció entre llurs declaracions, a fi d’aclarir la veritat’, documentat en el setmanari mallorquí *La Aurora*.

En el DECat (II, 546) es documenta *acarar-se* modernament, en Verdaguer i en Alexandre Galí, i es diu que en el sentit d’oposar testimonis o defensats i acusadors posant-los cara a cara’, es troba en occità antic, i en català, encara que no s’hi documenta, “seria usual en el segle XV [...], almenys,” tenint en compte la presència d’*acarament* “del criminós y el testimoni per saber la veritat” en Joan Esteve.¹¹

Els diccionaris normatius, per relació a persones, registren *acarar* en el llenguatge del dret: ‘posar en presència (dues o més persones que fan afirmacions contràries) per

¹⁰ *Fardell* es documenta ja en una carta dels jurats de València de 1392 (CICA: *Epistolari Id*, c. 55, l. 14), i en els *Sermons* de sant Vicent Ferrer (CICA), i el plural *fardells* en un text mallorquí de 1523 (CICA: *Illes XVI-14*, p. 404, l. 26).

¹¹ De fet, amb el sentit judicial es documenta *acarar* ja al segle XIV (CICA: *Epistolari Id*, c. 161, l. 36).

treure la veritat d'un fet' (DIEC), 'posar (dos o més persones) en presència d'una altra o d'altres, per a confrontar el que diuen i descobrir la veritat d'un fet, especialment amb objectius policíacs i judicials' (DNV).

Comprovem que ja des d'antic aquest verb es pot referir a altres situacions de contacte personal, més enllà de la finalitat pròpiament jurídica.

a cavall 'muntat (en un carro)', amb les preposicions *ab* i *en*: *a cavall en (ab) un carro*: "ell, testimoni, portà a la dita Catalina Calabresa, *a cavall* en son carro, de la present ciutat de València, de la casa de aquella, al loch del Guerau" (52), "Y essent arribada e no volent anar ab aquella, la dita Romana se n'anà *a cavall* ab hun carro al loch del Guerau" (107), "estant al portal de la Mar Catalina Calabresa *a cavall* en un carro" (159).

En el DCVB *anar a cavall* 'anar damunt el dit animal', i també recull a l'Empordà la locució *anar a cavall de les cames*. En el VLCM *a cavall* 'muntat cama ací, cama allà sobre un cavall o una altra bèstia'. En el DA_g (II, 143) es defineix *a cavall* "montado; anar, exir, entrar, portar *a cavall*," però els exemples que aporta es refereixen només al fet d'anar muntat sobre una cavalleria. Els diccionaris normatius no recullen tampoc el sentit que ara ens ocupa (DGLC, DIEC, DNV). El DDLC sí que recull la locució preposicional *a cavall de* amb un sentit més extens ('muntat en un vehicle'), que documenta l'any 1937 en el text *Contraban* de Joan Oliver: "Fugí com un llamp de la casa del crim i anà a trobar el criminal, *a cavall d'un taxi*."

Es comprova que al segle XVI la locució *a cavall* ja havia adquirit el sentit d'anar (algú) muntat (en un vehicle). Igualment, documentem *anar a cavall*, també amb aquest sentit, al segle XVIII, en un col·loqui de Carles Ros: "un bruto anava arrastrant / un carro, y la molinera / dins d'ell anava *a cavall*" (*Paper graciós, polítich y entretengut per al desfreç de les màixques de les Carnistoltes de l'any 1739, contrafent als llauradors*, p. 4). Sant Vicent Ferrer usava l'expressió *anar a cavall*, referida a Jesucrist, muntat sobre els apòstols: "Açò fo après la passió, que Jhesu Xrist *anava a cavall* sobre los apòstols" (CIVAL: Sant Vicent Ferrer).

jugar (a tapinades): "Item, diu ut supra que Maria Barrona, muller de Nicolau Terrés, essent amiga de dita Catherina Calabresa e ans que testificàs, s'és barallada e ha renit ab aquella, de tal manera que les dos *jugaren a tapinades*" (46, 931), és a dir, es barallaren pegant-se tapinades.

Els diccionaris històrics i normatius recullen el verb transitiu *jugar* 'manejar (una arma)' (DGLC, DIEC), 'manejar (armes o altres objectes), movent-los per a utilitzar-los' (DNV), ex. *Juga molt bé el punyal, l'espasa, el sabre*, 'manejar armes o altres objectes, movent-los per fer-los servir' (DCVB), 'el fet de manejar destrament una arma, aparell' (VLCM), *jugar armes* 'manejar-les' (DA_g, IV, 265), *jugar totes armes*: "ahont yo ab tots los altres fills de cavallers que allí eren sempre nos ocupaven en obres militars com era cavalcar en totes selles, córrer totes lanses, *jugar totes armes*, ballar y dansar totes danses" (1557) (CICA: Despuig, Col·loquis, p. 135, l. 17).

També podia usar-se sense complement directe: "e encara los ballesters *jugaven* que sol treta no'n peccaven" (CICA: Ramon Muntaner: *Crònica*) (DA_g, DCVB), "...que ns trametats II ballestes belles e bones per a nostre *jugar*, que no sien gayre forts e vires e matraços ab què *juguem*" (VLCM: *Itinerari de Joan I*), "E vingué tan gran pluja que la artelleria y escopeteria no pogué *jugar*" (CICA: Antiquitats, p. 70, l. 4).

Així mateix, el complement de *jugar* podia anar introduït per una preposició (*a* o *de*). Aquest complement indica l'arma que es maneja: *jugar de la llança, de l'atxa, jugar a la ballesta, a la fletxa* (DA_g), *jugar a ballesta*: "com en la dita ciutat no haja loch covinent on se puxa *jugar a ballesta*, ço que és honor de Xàtiva que loch cert hic haja on jugador de ballesta se puxa fer" (1378-79) (CICA: "Xàtiva", p. 37, l. 29), *jugar*

de llança, d'atxa: “E vull-vos avisar quines són les bones costumes que deuen aver los fills dels cavallers [...] La XVIII és que sàpien *jugar d'esgrima, de lança, de acha*, e exercitar lo cors en armes” (CICA: Tirant, p. 865, l. 11), *jugar de l'artelleria*: “Y, essent a tret de bombardà, començaren a *jugar de la artelleria* los huns hi los altres” (CICA: Antiquitats, p. 145, l. 1), o el tipus d'art que es feia servir: *jugar d'esgrima* ‘manejar l'espasa fent esgrima’ (1412-24) (DCVB).

Ara be, els diccionaris històrics i normatius no registren *jugar* amb una significació com la del nostre procés, on fa referència als tipus de colps que es peguen les persones que es barallen. Amb un sentit similar, registrem el verb *jugar* en un altre procés valencià del segle XVI, però amb *bocinades*; en aquest cas amb les preposicions *a, de* o sense preposició, *jugar a (de) bocinades (amb algú)* ‘pegar-li bocinades, escometre'l a bocinades’, *jugar (a) bocinades* ‘pegar bocinades’: “Havent cobrat lo sombrero, vingueren tres ho quatre hòmens, y comensaren a *jugar de bocinades* ab lo dit home. Y en *haver jugat [b]ocinades*, lo dit home se n'anà. Y al temps que ell, dit confessant, hixqué de la cambra de la dona que quan fonch, que *jugaren a bocinades*, lo lansaren dins la cambra, ja ell, dit confessant y testimoni, no trobà lo dit home. Fonch interrogat que diga qui són los hòmens que ell, dit confessant y testimoni, diu que *jugaren a bocinades* ab lo dit home, y especifique los noms de aquells” (1571) (ARV. Reial Audiència. Processos criminals. II part. Caixa 75, exp. 819, p. 5).

Igualment, en els sermons de sant Vicent Ferrer es llegeix *jugar a punyades*: “Donchs, tu, prevere, si has qualque dona o infanta verge, e ella te escandalize [...] e finalment ja comence a trufar e *jugar a punyades*, què deus fer? Tu, prevere, talla-la, lança-la de casa” (CIVAL: Sant Vicent Ferrer, Sermons).

És a dir, en aquests casos el complement de *jugar* no indica l'arma feta servir, sinó la classe de colps que es peguen els contendents.

En altres llengües romàniques també es coneix aquest verb per referència a les armes (o a les mans, usades com a armes), però no el trobem amb el darrer sentit que hem vist en català, referit a la classe de colps.

En castellà *jugar* “hablando de las armas de fuego, en los exércitos o plazas, significa dispararlas o usar de ellas contra los enemigos” i *jugar las armas* “vale manejarlas con destreza y habilidad” (NTLLE: *Diccionario de autoridades* 1734), com a transitiu: *jugar la artilleria* “tirer de l'artillerie” (NTLE: Hornkens 1599), “jugar la lanza”, “juega la espada”, etc. o amb la preposició *de*, per a indicar l'arma que es fa servir: “jugar de la maza”, “jugar de las lanzas”, etc. (DCR, V, 815-816). En francès *jouer (d'une arme)* ‘se battre avec’, *jouer des couteaux* ‘se battre à l'épée’ (1534), *jouer des mains* ‘en venir aux coups’ (1688) (FEW, 5, p. 37). En italià *giocare* ‘servirsi di determinati mezzi o strumenti’, ex. *giocare di spada, di balestra* (NDM), ‘esercitarsi nel maneggio delle armi; giostrare, combattere all'arma bianca, armeggiare’, ex. “*giuoca di scrima*” (1560), “*giucar d'arme*” (segle XVII), ‘colpire, percuotere’: “e'l bastone degli esattori *giuocava* sulle spalle e si faceva ubbidire” (1751), ‘sparare, bombardare, cannoneggiare’ (GDLI).

4. Mots que avancen la data de la primera documentació respecte als diccionaris històrics o no documentats en aquests diccionaris

conteste: “Perquè dihuen ut supra que la dita Maria de Rey, pretés testimoni de la ofensa, en lo que diu que veu aquella en lo llit ab lo dit Nicholau Serra e que·ls veyia menjar e dormir, essent absent de la present ciutat lo dit Anton Peres, és única e singular e no té *conteste* algú en dites coses [...], no·s pot donar fe ne crèdit a la pretesa deposició de aquella” (40, 923).

És el ‘testimoni que declara igual que un altre, que coincideix amb la declaració d'un altre’ (DCVB), del baix llatí *CONTESTIS* id. (DE). Mot no documentat en el DCVB,

i que el DECat (VIII, 467) no recull fins el DCCL. Tanmateix, comprovem que ja era conegut al segle XVI, com el castellà *conteste* id. (1594) (DCECH, V, 478). Cf. “y que Utrolis en la primera depositió no parlà de ningú, y devant de molts se queixava de no tenir *conteste*, y en altra despositió nomene a Miquel Pertusa” (1585) (CICA: “Corts”, p. 723, l. 26).

Desbarbat: “ha vist moltes e diverses vegades entrar y exir [...] en casa de aquell a hun jove velluter, vistit ab hun herreruelo blau, alt de cos, *desbarbat*, lo qual a hoÿt nomenar Nicolau Serra” (62).

No documentat en el DCVB; el DAG (III, 42) recull *desbarbat* ‘lampiño’ al segle XVIII, però sense aportar-ne cap documentació concreta. El DECat (I, 633) documenta *desbarbat* en el diccionari de Torra (1640). Ja figurava abans en Font (1637): “*desbarbat*. Imberbis, ephibus, i, impubes, eris”, i el recollia també Busa (1507) en la seua adaptació de Nebrija: *desbarbat* “imberbis, e, impubes, is”, *desbarbat fadri* “en grec, ephoebus, i” (16r).

Poregós, osa: “e dix que, segons lo que ell, testimoni, té dit dessús, té y reputa a la dita Catalina Calabresa per dona *poregosa* y tímida” (74).

En el DCVB *poregós, osa* ‘poruc’ es registra en valencià i ribagorçà (Vall de Barravés), i es documenta en Teodor Llorente. En el DECat (VI, 699) no es registra fins l’any 1934, en Josep Giner, que confrontava el valencià *poregós* al “català literari de Barcelona” *poruc* (*El camí*, 1934, n. 110, p. 5).¹² Segons el DCVB, és un “derivat de *por* amb el sufix *-egós*”, en canvi, Coromines (DECat) l’explica “com el resultat fonètic d’un **porugós* < *poruc* x *pa(g)orós*”. Comprovem que era conegut ja al segle XVI.

posar ram a on no se ven vi ‘fer imputacions infundades’: “estant ella, testimoni, ab recel, axí del marit d’ella, testimoni, perquè no-l trobàs, al dit Serra, aguaytant a la porta, com perquè los vehins no-l vesen aguaytar, per ço que té ella, testimoni, dos filles donselles, y parexia mal *posar ram a hon no se ven vi*, dix ella, testimoni, al dit Serra que se levàs y se apartàs de la porta de llur casa perquè no pareixia bé ni estava bé aguaytar ni escoltar a porta de ningú” (121).

El corredor de coll Antoni Merino i la seua esposa, Francisca López, van acollir durant un mes en “un apartament” de sa casa Antoni Pérez i la seua esposa Caterina Calabresa. El suposat amant d’aquesta, Nicolau Serra, passava sovint pel carrer i aguiatava per les finestres de la casa. Per això, Francisca López, tement l’escàndol que en podria derivar si els veïns se n’assabentaven, i que les males llengües poguessen implicar les seues filles, va demanar al seu marit “que·ls llansàs de casa.”

En el DCVB es registra la locució *posar ram on no hi ha vi* ‘fer imputacions o suposances infundades’, en valencià, però sense documentació, i en el DF no es documenta fins al segle XIX. Comprovem que ja era coneguda al segle XVI. L’origen d’aquesta locució es troba en el costum tradicional de col·locar un ram de romer o de pi damunt de la porta de les tavernes o de les cases on es venia vi. Altres variants d’aquesta unitat fraseològica són: *posar ram a on no es ven vi*, *posar ram en puesto a on no venen vi*, *no posar ram a on no hi ha tenda*, *no posar ram on no hi haja taverna*. Es coneixen també les parèmies relacionades: *El bon vi no necessita* (o *no ha menester*) *ram*, *Si posa ram, farà creure que hi ha vi*, *On veges ram, got d’a pam* (DF), i *A on veges ram, pren-ho per reclam* (PCC).

Aquestes unitats fraseològiques coneixen correlats en altres llengües romàniques, en relació amb el mateix costum tradicional. En castellà, també al segle XVI, en el recull de refranys d’Hernán Núñez apareix la parèmia *Quien ramo pone su vino quiere vender* (c. 1549) (CORDE: *Refranes o proverbios en romance*), i en francès *Le bon vin du*

¹² No es registra en el DAG ni en el VLCM.

bouchon se passe “ce qui est bon n’a pas besoin d’être vanté” (segle XVI), *À bon vin ne faut point de bouchon* ‘à un homme habile en son art, il ne faut point d’enseigne, ou de recommandation’ (1640) (FEW, 15/1, 202; Duneton, Claval, 607), *À bon vin il ne faut point de bouchon* “une maison où il y a de bonne marchandise est bientôt achalandée” (DPF).¹³ Podem comprovar, doncs, que en català *posar ram a on no se ven vi* es documenta contemporàniament a les expressions relacionades del castellà o del francès.

Torcamans: “dos tovalloles ab randes, hun *torcamans* y altra tovallola” (11).

Mot compost de *torcar* i *mans*. El verb *torcar*, antigament molt general en català, actualment no és viu en gran part del català central (vg. DECat, VIII: 580-581, Veny 1960, 123-124), però continua tenint plena vitalitat en valencià. En el DCVB *torcamans* ‘eixugamans’ figura com a mot valencià, no documentat fins l’any 1913, si bé l’expressió antiga *donar torcamans* ‘donar aiguamans’ s’hi recull en un document barceloní de 1538. Igualment, en el DECat (VIII, 581) i en el DAg (VIII, 91) *torcamans* es registra com a mot propi del valencià, en tots dos diccionaris sense documentació. Es troba ja al segle XV, en un inventari de 1440 del canonge valencià Pere d’Artés: “sis *torcamans*” (Wittlin, 427), i apareix també en inventaris lleidatans dels segles XIV i XV, la qual cosa confirma que era conegut també a Catalunya: “unes mànegues de burell [...], I camisa e bragues squinçades, I *torcamans* squinçats” (1391, inventari dels béns de casa de Ramon Pasons, canonge de Lleida), “uns *torquamans* de peret” (1441, inventari dels béns del mestre d’obra de la Seu de Lleida Rollí Galter) (Bolós, Sánchez-Boira, 518, 833). En un col·loqui valencià del segle XVIII apareix el plural analògic *torcamansos*: “Nuet em varen deixar, / y en lleixiu y *torcamansos* / me agueren de netechar” (Martí, 352).

Veny (PALDC m. 244 “L’eixugamà”) el considera valencià meridional. En realitat, en l’ALDC (m. 400 “L’eixugamà”) arriba fins l’Horta Sud (Alfàfar, Picassent) i el Camp de Túria (Vilamarxant). Griera (TLC) informava de la presència de *torcamans* “l’eixugamans” a Fraga, encara que altres estudis posteriors sobre el lèxic d’aquesta localitat no l’hi recullen (Galán, Moret; Galán Castañ, Galán Pérez). Segons Veny (1960, 123), es coneix també al Camp de Tarragona.

És un mot conegut també en occità i en francès, des d’antic, tenint en compte l’existència en aquestes llengües dels verbs occ. *torcar* i fr. *torcher*, germans del català *torcar*. En occità *torca-man* ‘essuie-man’ (DOM), i les variants *troco-man* i *touercoman* (TF), en francès *torche-mains* (1574) (FEW, 13/2, p. 104). Aquest verb, com en català, dona lloc a altres compostos: occ. *torca-cul*, *torcaditz* (DOM), *torco-nas*, *torcopincèu* (TF), fr. *torche-bouche* ‘serviette’, *torche-cul*, *torche-nez* (FEW). Figura en els *Statuta S. Victoris Massiliensis*, text en llatí medieval de 1531: “Providere de manutergiis sive *torcamans* pro tergendis manibus” (GMIL).

En el cas següent, a més, n’ampliem l’àrea geogràfica:

Cavalcar ‘pujar (a un carro)’, *descavalcar* ‘baixar (d’un carro)’: “Y essent al portal de la Mar, hun jove que s diu Nicolau Serra estava esperant a la dita Catalina Calabresa. Y axí *cavalcà* en lo dit carro juntament ab aquella lo dit Nicolau Serra. [...] Y axí ls portà ell, testimoni, al loch del Guerau. Y *descavalcaren* los dos a la porta de Jacobo Romano, qui té sa casa en lo entrar del loch del Guerau. Y lo dit Jacobo Romano los ajudà a *descavalcar* del dit carro” (52), “estant un dia lo dit Pere Sepulcre al portal de la Mar, pasà la dita Catalina Calabresa a cavall en un carro, y conexent-lo, li dix si volia anar al loch del Guerau ab aquella, y que axí *cavalcà* en dit carro y anà en companyia de dita Catalina Calabresa fins al lloch del Guerau” (162).

¹³ En francès, als segles XVI i XVII, el mot *bouchon* designava “le rameau de feuillages suspendu au-dessus d’une porte comme enseigne d’un cabaret” (DHLF), i, per extensió, podia denominar el mateix *cabaret* o el “débit de boissons indiqué par une branche de genévrier” (FEW).

En el DCVB *cavalcar* ‘pujar a cavall o anar a cavall’, i, per extensió, ‘anar en vehicle (de qualsevol casta)’, que recull a Mallorca i Menorca, i documenta l’any 1934 en les *Novel·letes menorquines* de Ruiz i Pablo. Coromines (DECat, II, 649) afirma que “deu ser genuí en el català de Mallorca l’ús ampliat de *cavalcar* en el sentit d’‘anar a un lloc en vehicle’ (com en l’angl. *to ride*)”. En relació amb això, comprovem que també era conegut en valencià al segle XVI *cavalcar* en el sentit metafòric de ‘pujar o anar (en un vehicle)’, i, igualment, *descavalcar* ‘baixar (d’un vehicle)’. En aquest segon cas, només trobem *descavalcar* ‘deixar d’anar en un vehicle’ en el DDLC, que el documenta recentment en Jordi Sarsanedas (1954): “*descavalcaren* de llurs motos.”¹⁴

Aquest sentit figurat també és conegut en altres llengües. En italià *cavalcare* “Per estensione. Salire, montare, viaggiare (sopra una nave, un carro, ecc.)”, ex. “*Cavalchi un carro tirato da cavalli*” (segle XVI), i, modernament, *scavalcare*, per extensió, ‘scendere da una motocicletta’ (GDLI); en castellà *descabargar* ‘bajarse de un vehículo de dos ruedas’ (DEA).

5. Confirmació d’usos verbals que no estan suficientment aclarits en els diccionaris històrics

Amigar (dues persones): “per raó de dites amenaces e mals tractaments, la dita Catherina Calabresa en lo dit dia de XIII del mes de agost a les tres, en haver dinat, se n’anà a casa del dit Grau de Déu, per lo que aquell era amich del dit son marit, a pregar-lo posàs pau entre aquells y ls *amigués*. E lo dit Grau de Déu prengué a la dita Catherina Calabresa e la portà a casa de don Hieroni Mercader, per a que aquell ensemps al dit Grau de Déu *amiguessen* e concertassen als dits Anton Peres e Catherina Calabressa” (42).

El DCVB i el DECat (I, 261) registren *amigar-se* com a verb pronominal, i el documenten per primera vegada en el diccionari de Nebrija.¹⁵ En realitat, en l’adaptació del *Vocabulario español-latino* de Nebrija feta per Busa (1507) es troba “*amigar, fer amics. Amico, as, avi*” (6r), com en l’original castellà: “*amigar, hazer amigos. Amico, as, avi*”, sense indicar que siga pronominal. En el DCVB *amigar-se* té els sentits de ‘fer-se amic’, i d’‘unir-se sexualment fora del matrimoni’, aquest sense documentació.¹⁶ En el DAg (I, 82) *amigar-se* ‘amancebarse’ es documenta al segle XVI.

L’aparició d’*amigar* ‘fer amigues, reconciliar (dues o més persones)’ en el nostre procés confirma l’ús transitiu antic d’aquest verb.¹⁷ Els diccionaris del segle XIX recullen aquesta accepció com a antiga: “*Amigar. ant. Fer a dos personas amigas. Hacer amigos. Amicare, in amicitia coniungere*” (DCCL), “*Amigar. ant. Fer a dos personas amigas. Hacer amigos*” (DLC). Però Fabra (DGLC) ja només el va recollir com a pronominal: *amigar-se* ‘fer-se amics, amistar-se’, i iguament en el DIEC: *amigar-se* ‘fer-se amics’, ‘amistançar-se’, i en el DNV, que només el registra en el sentit de ‘viure en parella sense contraure matrimoni’.

6. Castellanismes

En general, el procés manté una llengua genuïna; només apareixen alguns castellanismes, habituals a l’època, encara que no tots es troben en els diccionaris

¹⁴ Els diccionaris normatius no es fan ressò d’aquests sentits metafòrics de *cavalcar* i *descavalcar* (DGLC, DIEC, DNV).

¹⁵ Segons el DCVB, *amigar-se* prové del llatí *AMĪCĀRE*; en canvi, segons el DE, deriva d’*amic*.

¹⁶ En el DECat no es defineix.

¹⁷ També és transitiu l’italià *amicare* ‘rendere amico, familiare; conciliare, mettere d’accordo’ (GDLI), i, com hem vist, el castellà *amigar*. En llatí *amicare* ‘rendre favorable’ (DLF), ‘amicum reddere, quempiam sibi conciliare’ (GMIL).

històrics catalans,¹⁸ o s'hi registren més tard: *almorzar* (“almorsaren”) (128), *ataviar* (132), *atinar* (57), *borratxo* (“borracho”) (77), *camuesa* (“camueses”) (75), *comodo* (138), *despedir-se* ‘acomiar-se’ (167), **hacienda* (15, 44 “hazienda”), **herreruelo* (62),¹⁹ *palàcio* (167),²⁰ *rato* (121), *ruído* (111), les injúries *vellaco* i **deshonrabuenos* (“desonrrabuenos”)²¹ (8).

En alguns casos els castellanismes formen grups sinonímics amb mots genuïns tradicionals, els quals sovint han acabat perdent terreny o envellint-se en valencià: “se enfadà e enujà” (42), si bé en el substantiu apareix només el genuí *enuig* (108), “*areos e adresos* de sa persona” (45), en aquest cas el castellanisme **arreo* també s’ha envellit; “un *lio* o *trocell* de roba” (112),²² “*gastos y despesa*” (134).²³

La presència en el nostre procés del castellanisme *basquinya* permet aportar informació sobre les característiques del referent no prou tingudes en compte en els diccionaris històrics: “unes *vasquinyes* tafatà blau guarnides de vellut, unes *vasquinyes* de drap blanc guarnides del mateix drap” (2), “unes *basquinyes* de grana ab faxes de vellut negre” (11), “lo posàs en loch de la *vasquinya* y *saboyana*” (64).

El substantiu *basquinya*, procedent del cast. *basquiña* (DCVB; DECat, IX, 57; DCECH, I, 536),²⁴ ha estat acceptat en el DNV. En castellà es documenta des del segle XV (CORDE, CDH, DHLF), i segons el DME, ja al XIV, amb les variants *basquiña*, *basquina*, *vasquiña*, *vasquina* (CORDE). De l’espanyol passà també al francès *basquine* (1563), primer *vasquine* (1532), forma que hi ha coexistit amb *basquine* fins al segle XVII (DHLF).²⁵

En català, segons el DECat i el DCVB, és un mot valencià, i tortosí (DCVB, DAg, I, 205). Encara que el DCVB no el documenta fins al segle XX, era ja conegut al XVI. El DECat (IX, 57) el recull en el *Thesaurus puerilis* (1575) d’Onofre Pou, on figura escrit amb *v-*: “faldilles o *vesquinyes*. Limus, mi.” Amb el nostre procés es confirma la presència d’aquest mot en valencià al segle XVI, tant amb la forma amb *v-* com amb *b-*. En altres textos dels segles XVI i XVII, no únicament valencians, es documenta també

¹⁸ Marquem amb (*) els castellanismes no registrats en el DCVB ni en el DECat.

¹⁹ En protocols notariais valencians de les primeres dècades del segle XVII documentem les variants *ferrehuelo* (1603), *ferregüelo* (1615), *ferrergüelo* (1602), *errehuelo* (1602) i *aregüelo* (1615) (ARV, Protocols notariais, ms. 5682, 14127, 21368). En aquesta darrera pot haver influït la tendència del valencià a obrir la *e-* àtona inicial en *a-* especialment en determinades circumstàncies (vg. Colomina, 17, Recasens 1991, 74-75, Martines, 56-59), un fenomen de dissimilació vocàlica regressiva (vg. Recasens 2017, 134) o la influència dels mots començats per *arr-*. En el DAg (VII, 120) es registra la forma *reuelo* (1597), que Coromines (DCECH, II, 882) creu una prova de l’existència de la variant *herrehuelo* en castellà. Segons aquest filòleg, el mot arriba al castellà de l’àrab vulgar *feriyül*, que evolucionaria primerament en aquesta llengua a *ferrehuelo*, des de la qual es formarien les altres variants (*ferreruelo*, *herrehuelo*, *herreruelo*).

²⁰ Referit al palau arquebisbal, aleshores ocupat per l’arquebisbe Joan de Ribera, mentre que en altres contextos hom fa servir el genuí *palau*: “estant ell, testimoni, en casa de Guerau de Déu, notari, gendre d’ell, testimoni, y estant en un apartament de dita casa que és un *palau*, exint de dit *palau*” (65).

²¹ No es registra en el DCECH. En els diccionaris espanyols es registra per primera vegada en 1604 (NTLE), i en el CORDE i el CDH no es documenta fins l’any 1607. Amb tot, la presència en el nostre procés prova que ja seria conegut en castellà al segle XVI.

²² Actualment, el DCVB recull *trossell* ‘bolic, farcell’ només en mallorquí.

²³ Però quan no forma grup sinonímic, l’única forma usada és *despesa*.

²⁴ Segons el DCECH, en castellà procediria del portugués antic *vasquinha*, diminutiu del gentilici *vasco*. El mateix autor en el DECat (IX, 57) afirma que el català *basquinya* procedeix “del galleguisme cast. *basquiña*.”

²⁵ Procediria de la forma castellana *basquina* (DCECH, DHLF). La coexistència de formes franceses en *v-* i en *b-* s’explicaria pel fet que en castellà aquestes consonants es confonen (DHLF). En francès era un “terme d’habillement pour la seconde jupe que les femmes mettaient sur la première pour sortir,” però antigament, en temps de Francesc I, designava “un corsage décolleté sans manches qui se portait sous les vêtements” (DHLF).

amb la forma *vasquinya*: “una *vasquinya* meua de setí morat ab un canotillo de or” (a. 1582) (DBB), “una *vasquinya* de domàs blau ab ses randes d’or” (a. 1596) (Olucha, 2011: 157), “una *vasquiña* de lens francés” (a. 1641) (ARV. Reial Audiència. Processos criminals. II part. Caixa 68, exp. 713).²⁶ Recordem que en francès aquesta era també la forma més antiga.

Quant al significat, en el DCVB consta amb el sentit de ‘falda de merino negre que les dones porten en dies de festa’. Amb el mateix sentit figura en el DNV, i en el DGLV (‘falda negra de llana merina que les dones portaven antigament’). Igualment, en el DA_g (I, 205), *basquinyes* ‘faldilles negres’, si bé en l’entrada *vasquinya*, *vasquinyes* (VIII, 185) aporta documentació dels segles XVI i XVII on es comprova que aquestes podien ser d’altres colors.²⁷

Darrerament, en efecte, s’hi ha imposat el negre,²⁸ però en segles anteriors es fabricaven amb una major variació cromàtica, i també de teixits, com hem vist més amunt: “de drap blanch,” de “tafatà blau,” “de setí morat,” “de domàs blau,” “de llens francés,” “de grana,” “de satí groch,” “de domàs encarnat,” etc. Hom acostumava a guarnir les basquinyes amb ornaments diversos. Aquests ornaments, que, segons la moral de l’època, devien ser considerats excessius i escandalosos, foren prohibits per Felip V,²⁹ i més tard Carles IV (1799) va proscriure l’ús de basquinyes que no fossen de color negre, i en aquestes prohibí l’ús de serrells de color i fils d’or i argent (vg. de la Puerta, 2002: 186-187).³⁰

7. Cloenda

A partir d’un procés criminal inèdit de la segona meitat del segle XVI, s’han pogut estudiar alguns mots i unitats fraseològiques que aporten noves dades a la informació dels diccionaris històrics. El fraseologisme no registrat *a boca del vespre* va d’acord amb altres locucions similars que sí que registren els diccionaris històrics formades sobre *boca*. La locució *dates i preses* (i en forma negativa *dates ne preses*), no recollida tampoc en el DCVB ni en el DECat, s’afegeix a la nòmina de mostres lingüístiques de la relació secular entre el català i l’aragonés. Tampoc no figura en els diccionaris històrics ni normatius la locució *de repòs*, de la qual, però, se’n poden trobar altres exemples documentals en català antic. Derivat de *fardell*, el DCVB registra el verb *enfardellar*, però no la forma concurrent no prefixada *fardellar*, que es troba en el procés estudiat, juntament amb el substantiu *fardell*.

També es poden trobar en el procés alguns sentits o matisos semàntics diferents als recollits en els diccionaris històrics, com ocorre amb el verb *acarar* (*una persona*) (*amb*

²⁶ I en els textos dels segles XVI i XVII citats en el DA_g (VIII, 185).

²⁷ En el VLMC *basquinya* (*vasquinya*) es defineix com ‘mena de cosset en forma d’embut que les dones usen sobre la camisa i al qual va atacat un jupó curt i folgat’, i es documenta en un text del segle XVI (*Cobles de la Marquesota*), que no demostra, però, aquest sentit.

²⁸ Gimeno (147) recull a Castelló *basquinya* “falda de llana de merino negre amb una trinxà”, que antigament portaven les dones en ocasions solemnes: “per casar-se, per al dia del Corpus, etc.”

²⁹ L’autor d’un col·loqui del segle XVIII satiritza l’ornamentació de les basquinyes: “Va un home per los carrers / pensant sempre que és Nadal. / Quines basquiñes arreu! / Mes quin sentiment tan gran, / sent la basquiña la pesa / més modesta y singular / del aseu en la señora, / tan ridícula està ya / com el *Ole chalangué*. / Quina millocha, sagrat, / a daus, flocs y barbelleres / li empata les vases?” (*Baoro el Rochet de Alcàser pasa corrent per Picasent [...] a oir la publicació que diuen se va a fer del bando de Alcoy*, Tortosa, p. 4).

³⁰ Amb tot, sembla que, a pesar de les prohibicions, no desaparegué totalment l’ornamentació de les basquinyes, la qual cosa fou objecte de crítica per part dels moralistes: En un col·loqui valencià anònim de 1813 Abarisó desaprova, entre altres coses de la indumentària de la seua dona, que aquesta porte “basquiñes en gallardets” (Martí, 307), i en un altre col·loqui de 1817, de Vicent Branchat, es diu que les dones “totes porten guarnicions / en la basquinya, per vaix: / unes blanques, atres grogues / y atres de color de sanc, / pareixen bolantineres / o loques de l’hospital” (Cahner, 336).

una altra), usat amb un valor no pròpiament jurídic. Igualment, comprovem que al segle XVI la locució *a cavall* ja havia adquirit, per extensió del seu valor inicial, el sentit d'anar (algú) muntat (en un vehicle), en concret, per referència a un carro, encara que els diccionaris històrics no se'n facen ressò. Els diccionaris històrics i normatius registren el verb transitiu *jugar* 'manejar (una arma)', però no el recullen amb el sentit del procés estudiat, on fa referència als tipus de cops que es peguen les persones que es barallen.

També s'han estudiat alguns mots no documentats en els diccionaris històrics o que avancen considerablement la primera documentació: *conteste*, *desbarbat*, *poregós* o *torcamans*. El verb *cavalcar* 'pujar a un carro', a més, amplia l'àrea geogràfica donada en el DCVB. I quant a l'expressió *posar ram a on no se ven vi* podem comprovar que era contemporània als correlats d'altres llengües romàniques.

A pesar que els diccionaris històrics i normatius només recullen *amigar* com a verb pronominal, comprovem que aquest verb, amb el sentit de 'fer amigues, reconciliar (dues o més persones)' era també transitiu, com en altres llengües romàniques.

Per últim, ens hem referit als castellanismes, els quals en el nostre text tenen encara una presència bastant limitada, i els que apareixen són els habituals a l'època. Alguns d'aquests mots formen grups sinonímics amb les veus genuïnes tradicionals, la qual cosa sembla ser reflex d'una situació de convivència a l'època entre les dues formes, la qual generalment s'ha acabat resolent en la llengua parlada moderna a favor del mot foraster.

Obres citades

- ALDC: Joan Veny & Pons, Lúdia. *Atles Lingüístic del Domini Català*. Barcelona: IEC, 2001-2018.
- Blas, Fernando & Romanos, Fernando. *Diccionario aragonés: chistabín-castellano (Bal de Chistau)*. Saragossa: Gara d'Edicions, 2008.
- Bolós, Jordi & Sánchez-Boira, Imma. *Inventaris i encants conservats a l'Arxiu Capitular de Lleida (segles XIV-XVI)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2014.
- Busa, Gabriel. *Vocabularius Aelii Antonii Nebrissensis*. Barcelona: Amorós, 1507.
- Casas Homs, Josep M. ed. *Dietari de Jeroni Pujades, I*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1975.
- CICA: Torruella, Joan dir., Pérez Saldanya, Manuel, Martines, Josep eds. & Martines, Vicent cur. *Corpus Informatitzat del Català Antic*, 2006. <<http://www.cica.cat/>>
- CDH: Instituto Rafael Lapesa. *Corpus del Nuevo diccionario histórico del español*. <<http://www.frl.es/Paginas/default.aspx>>
- CIVAL: Acadèmia Valenciana de la Llengua: *Corpus Informatitzat del Valencià*, 2013. <<http://cival.avl.gva.es/cival/buscador.jsp>>
- Colomina, Jordi. *El valencià de la Marina Baixa*. València: Generalitat Valenciana, 1991.
- Colón, Germà. *El léxico catalán en la Romania*. Madrid: Gredos, 1976.
- Combet, Louis ed. *Vocabulario de refranes y frases proverbiales (1627)*. Madrid: Castalia, 2000.
- CORDE: Real Academia Española: Banco de datos (CORDE) [en línia]. *Corpus diacrónico del español*. <<http://www.rae.es>>
- DAg: *Diccionari Aguiló*. Barcelona: IEC, 1915-1934. 8 toms.
- DBB: Martí Mestre, Joaquim. *Diccionari de Josep Bernat i Baldoví*. València: Denes, 2011.
- DCCL: Joaquim Esteve, Josep Belvitges & Juglà, Antoni. *Diccionario catalán-castellano-latino*. Barcelona: Tecla Pla, 1803-1805.
- DCECH: Coromines, Joan. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos, 1980-1991. 6 vols.
- DCR: José Cuervo, Rufino. *Diccionario de construcción y régimen de la lengua castellana*. Bogotá: Instituto Caro y Cuervo, 1992-1994. 8 vols.
- DCVB: Alcover, Antoni M. & de B. Moll, Francesc. *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Palma de Mallorca: Moll, 1988, 10 vols.
- DDLC: Institut d'Estudis Catalans: *Diccionari descriptiu de la llengua catalana*. <<http://dcc.iec.cat/ddlc/scripts/index1.asp>>
- DE: Bruguera, Jordi. *Diccionari etimològic*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2006.
- DECat: Coromines, Joan. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial, 1988-1991, 10 vols.
- DF: Martí, Joaquim. *Diccionari de fraseologia. Segles XVII-XXI*. València: PUV, 2017.
- DGLC: Fabra, Pompeu. *Diccionari General de la Llengua Catalana*. Barcelona: Catalònia, 1932.
- DGLV: López Verdejo, Voro. *Diccionari general de la llengua valenciana*. València: RACV, 2010.
- DHLF: Rey, Alain dir. *Dictionnaire historique de la langue française*. París: Le Robert, 2006.
- DIEC: Institut d'Estudis Catalans. *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona / Palma / València: 3 i 4 / Ed. 62 / Moll / Enciclopèdia Catalana / PAM, 2000.
- DLC: Labèrnia, Pere. *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Hereus de la V. Pla, 1839-1840.

- DLF: Gaffiot, Félix. *Dictionnaire latin-français*. Paris: Hachette, 1934.
- DNV: Acadèmia Valenciana de la Llengua. *Diccionari normatiu valencià*. <<http://www.avl.gva.es/dnv>>
- DOF: Alibert, Louis. *Dictionnaire occitan-français*. Toulouse: IEO, 2002.
- DOM: *Dictionnaire de l'occitan médiéval*. Institut de Philologie romane de l'Université de Munich. <<http://www.dom-en-ligne.de/>>
- DPF: *Dictionnaire des proverbes français, par G.D.B.* Bruxelles: George de Backer, 1710.
- Duneton, Claude & Claval, Sylvie. *Le bouquet des expressions imagées*. Paris: Robert Laffont, 2016.
- Farreny Sistac, Maria Dolors. *La llengua dels processos de crims a la Lleida del segle XVI*. Barcelona: IEC, 2004.
- Fernández Albadalejo, Pablo. *Materia de España. Cultura política e identidad en la España moderna*. Madrid: Marcial Pons, 2007.
- FEW: Von Wartburg, Walther. *Französisches Etymologisches Wörterbuch*. Basel: Zbinden, 25 vol, 2021. <<https://apps.atilf.fr/lecteurFEW/>>
- Font, Antoni. *Fons verborum at phrasium*. Barcelona: Mathevat, 1637.
- Frago, Juan Antonio. “Sobre el léxico aragonés: datos para el estudio de su frontera con el del catalán noroccidental a mediados del siglo XV.” En Jordi Bruguera & Josep Massot i Muntaner eds. *Actes del Cinqué Col·loqui Internaciona de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: PAM, 1980. 405-440.
- Galán, Josep & Galán, Maribel. *Lèxic esmortoït de la parla de Fraga*. Calaceit: I.E.A., 1997.
- Galán, Josep & Moret, Hèctor. *Estudi descriptiu de la llengua de Fraga*. Calaceit: I.E.A., 1995.
- Galdeano, Rodolfo ed., Gil y Estalella, Pere. *Història moral de Catalunya. Llibre segon de la Història Cathalana*. Barcelona: IEC, 2017.
- Gelabertó, Martín. “Cultura clerical, religiosidad de los laicos y orden político en la Cataluña moderna (siglos XVI-XVIII).” *Pedralbes* 23 (2003): 685-704.
- GDLI: Battaglia, Salvatore. *Grande dizionario della lingua italiana*. Torino: Unione Tip. Editrice Torinese, 1970-2002. 21 vols.
- Gimeno, Lluís. “Sobre el parlar de Castelló de la Plana.” En Antoni Ferrando ed. *Miscel·lània Sanchis Guarner II*. Barcelona: PAM, 1992. 133-160.
- GMIL: Charles du Fresne, sieur Du Cange. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Niort: L. Fabre, 1883-1887.
- Gómez de Valenzuela, Manuel. *Estatutos y actos municipales de Jaca y sus montañas (1417-1698)*. Saragossa: Institución «Fernando el Católico», 2000.
- Gómez Urdáñez, Carmen. *Arquitectura civil en Zaragoza en el siglo XVI*. Saragossa: Ayuntamiento de Zaragoza, 1988.
- Lanuza, Jerónimo Batista de. *Homilias sobre los Evangelios que la Iglesia santa propone los dias de la Quaresma*, II. Barbastro: Sebastián Matevad, 1622.
- Marín Padilla, Encarnación. “La villa de Arándiga, del señorío de los Martínez de Luna, en el siglo XV, sus judíos.” *Sefarad* 58:2 (1998): 271-298.
- Martí, Joaquim. *Literatura de canya i cordell al País Valencià*. València: Denes, 1997.
- Martines, Josep. *El valencià del segle XIX*. Alacant/Barcelona: IIFV, PAM, 2000.
- Miralles Monserrat, Joan. *Un llibre de cort reial mallorquí del segle XIV*. Mallorca: Moll, 1984.
- Montoya, Brauli. “Un repte per a la lingüística històrica: copsar la llengua parlada del passat.” *Caplletra* 6 (1990): 71-88.

- Morell, Carme. *La famosa comèdia de La gala està en son punt. Edició i estudi.* Barcelona: Curial / PAM, 1986.
- Motis, Miguel Ángel. “Los corredores judíos en Aragón en la Baja Edad Media.” *Aragón en la Edad Media* 7 (1987): 97-156.
- Mugueta, Íñigo. “La primera industrialización en Navarra: las ferrerías en la Baja Edad Media.” *Huarte de San Juan. Geografía e Historia* 16 (2010): 9-58.
- Nagore, Francho. *Endize de bocables de l’aragonés.* Uesca: IEA, 1999.
- Navarro, Germán & Abella, Juan. “El proceso contra Francisco Natera, sedero valenciano habitante de Zaragoza (año 1500).” En Agustín Ubieto ed. *IV Jornadas de Estudios sobre Aragón en el umbral del siglo XXI.* Saragossa: Universidad de Zaragoza, 2005. 491-507.
- NDM: *Il Nuovo De Mauro.* <<https://dizionario.internazionale.it/avvertenze>>
- NTLE: Nieto, Lidio & Alvar Ezquerro, Manuel. *Nuevo tesoro lexicográfico del español (s. XIV-1726).* Madrid: Arco Libros, 2007. 11 vols.
- NTLLE: Real Academia Española: *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española.* <<http://ntlle.rae.es/ntlle/SrvltGUILoginNtlle>>
- Olucha Montins, Ferran. *Repertori d’inventaris de l’església parroquial de Santa Maria de Castelló. 1528-1706.* Castelló: Diputació de Castelló, 2011.
- PALDC: Veny, Joan. *Petit Atlas Lingüístic del Domini Català.* Barcelona: IEC, 2007-2019.
- Planells, Leopold Ignasi. *Resumen y relació de la vida y prodigs del religiós, el venerable pare fray Pere Esteve, BV, ms. 255, 1760 (ed. Facsímil Dénia: Parròquia de Nostra Senyora de l’Assumpció, 2006).*
- Rabella, Joan Anton. *Un matrimoni desavingut i un gat metzinat. Procés criminal barceloní del segle XIV.* Barcelona: IEC, 1998.
- Recasens, Daniel. *Fonètica descriptiva del català.* Barcelona: IEC, 1991.
- . *Fonètica històrica del català.* Barcelona: IEC, 2017.
- Segura, Félix. “Ordenanzas municipales de Puente la Reina. Siglos XIV-XV.” *Príncipe de Viana* 64 (2003): 159-180.
- TF: Mistral, Frédéric. *Lou tresor dóu felibrige ou Dictionnaire provençal-français.* Raphèle-lès-Arles: Marcel Petit, 1878.
- TLFi: *Trésor de la Langue Française Informatisé.* París: Centre National de la Recherche Scientifique. <<http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>>
- Veny, Joan. “Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes (Continuación).” *Revista de Filología Española* 43 (1960): 117-202.
- . Joan. *Mots d’ahir i mots d’avui.* Barcelona: Empúries, 1991.
- VLCM: Colón, Germà dir. *Vocabulari de la Llengua Catalana Medieval de Lluís Faraudo de Saint-Germain.* Barcelona: IEC. <<https://www.iec.cat/faraudo/>>
- Wittlin, Curt J. “Testament i inventari del canonge valencià Pere d’Artés (+ 1440).” *Miscel·lània Sanchis Guarner I,* València: Universitat de València, 1984. 421-433.